

JEWHEN NACHLIK
Lwów – Ukraina

БІБЛІЯ В ПЕРЕКЛАДАХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У творчій, культурно-громадській і суспільно-політичній діяльності Пантелеймона Куліша, одного з найвидатніших українських письменників XIX сторіччя, Біблія займала винятково важливе місце. До кінця свого довгого життя (народився 1819 р., помер 1897-го) він залишався глибоко релігійною людиною, постійно черпав натхнення у Святому Письмі, яке щедро цитував, десятиріччями переспівував і перекладав, мотиви якого не раз інтерпретував. Од юнацьких літ до глибокої старості він розбудовував власну ідеологію, ґрунтував свою багатющу поетичну, прозову, драматургічну та публіцистичну творчість на християнському гуманізмі.

Основу філософського світогляду Куліша становив своєрідний синтез релігійних, просвітительських, згодом поєднаних з позитивістськими, і романтичних уявлень. Його світорозуміння ґрунтувалося на релігійній, головним чином християнській, вірі в Бога як розумну і добру „велику силу, що породила закон життя”, дала початок усьому суцьому, яка скеровує розвиток людства до добра й істини і є запорукою „переваги над кривдою”. Спрямований Богом суспільно-історичний процес має, за Кулішем, високу, шляхетну мету: „Людський рід, серед своєї темноти і помилок, безустанно чинить божественне діло правди і життя”; збірна „людська душа ні на хвилину не зупиняється в своєму праведному заході коло впорядкування роду людського”. Хоча „прямування її окрива часом темрява”, Куліш не сумнівався, що врешті-решт „вона прямує до Бога, до його розуму, до його правди”; у службі „Богові життя, Богові правди” і вбачав письменник призначення людини, сенс її земного існування, вважаючи, що тільки через „розумні і благі” вчинки як мірило її цінності і заслуг вона здобуває своє праведне безсмертя. Релігійні переконання становили джерело філософського оптимізму

і життєвої стійкості Куліша, який вірив як у „річ певну з найпевніших” у „безсмертя розумного і благого діла”, що єдине не гине на світі, а неодмінно стає часткою „споконвішнього надбання роду людського”, дає свої паростки і плоди навіть тоді, коли не приводить відразу до якихось відчутних результатів. З Кулішевого погляду, те, що зробіть „у чистоті думки своєї” навіть „найнезначніша добра людина”, „на вічних терезах духа Божого” заважить більше, ніж тимчасова найбезсоромніша перевага „людської помилки або зла над щирою правдою”¹. Цими уявленнями значною мірою пояснюється і дон-кіхотство Куліша, і трагічний оптимізм його *Чорної ради*, *Великих проводів*, *Марусі Богуславки* та *Драмованої трилогії*.

Релігійна віра в доцільність земного життя людини підкріплювалася в Куліша просвітительськими уявленнями про розумну побудову Всесвіту, існування всезагальних законів розвитку природи й суспільства, про те, що ці закони сприятливі для людського буття і що їх належить пізнати і згідно з ними діяти. „(...) народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, – скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись”, – зазначив він в мемуарах під назвою *Історичне оповідання*². Десь з кінця 60-х років просвітительські погляди Куліша доповнилися, не без впливу його тодішнього друга, природодослідника І. Пулюя, генетично похідними від них позитивістськими (Куліш був обізнаний з працями не тільки предтечі Просвітництва Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, М. Тіндала та інших просвітителів, а й позитивістів Г. Спенсера, О. Конта, Е. Ренана, Дж. В. Дрепера, І. Тена). Услід за Спенсером, він, як і Пулюй, належав до релігійно-філософського напрямку в позитивізмі, вважаючи, що наукове пізнання та релігійні почуття не суперечать одні одним. У Куліша виробилося незадогматизоване розуміння релігійності як пориву людської душі до добра, істини й краси; будучи православним, він не тільки толерантно ставився до різних конфесій, а й не надавав великої ваги культовим атрибутам та обрядам і, передбача-

---

¹ (П. К у л і ш), *Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті*, w: „Правда” 1869, ч. 11, с. 101-102.

² П. К у л і ш, *Історичне оповідання*, w: *Твори*: В 2 т, Київ 1994, т. I, с. 380. Далі покликаюся на цей двотомник у тексті, зазначаючи римською цифрою том, арабською – сторінку.

ючи зникнення в майбутньому конфесійних умовностей, висловлювався – вже навіть на початку 60-х років, а особливо у 80-90-х – за поклоніння Богові „духом і істиною.” (І. 182), за „природну релігію”, спільну для всього людства і неповторну в кожному індивідуальному сповіданні.

Якщо в польській словесності ХІХ сторіччя проблема нових перекладів Біблії польською мовою назагал утратила свою актуальність, оскільки була розв’язана ще в часи середньовіччя і Ренесансу, то серед українських літераторів минулого століття, навпаки, дедалі гостріше відчувається потреба відтворення Святого Письма сучасною українською народною мовою, позаяк доти такого перекладу не існувало. Окремі часткові рукописні спроби його – так звані *Пересопницька Євангелія* (1561) і *Крехівський Апостол* (1563-1572), відтворені „простою” (староукраїнською, наближеною до розмовної) мовою, на той час уже застаріли, ставши пам’ятками нашої літературної мови ХVІ сторіччя.

Першу в новому українському письменстві спробу перекласти біблійні (євангельські) тексти народною мовою зробив на початку 40-х років М. Шашкевич, відтворивши галицьким діалектом початок Євангелії від св. Матея і повністю – Євангелію від св. Йоана (ці переклади видав М. Возняк допіру 1912 р. в *Писаннях* М. Шашкевича).

З-поміж молодого покоління наддніпрянських літераторів, яке виступило на межі 30-40-х років, ініціатива українського відтворення Біблії належала Т. Шевченкові. За спогадами Куліша, Шевченко „здавна голубив думку про Святе Письмо у своєму великому серці; він подавав проби перекладу псалм Давидових і декотрих інших частин старозавітньої поезії церковної; він своїм приятелям почасти виявляв жаль, що Біблії не переложені ще по-українськи, і в 1846 році розділив, проби ради, євангелістів до перекладу на рідну мову між собою і трьома своїми приятелями”³. Серед залучених був, правдоподібно, і Куліш; але розгром царизмом у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства перешкодив здійсненню цього задуму.

Тим часом іще в першій половині грудня 1845 р. Шевченко склав цикл *Давидові псалми*, завіршувавши десять творів із Псалтиря, виданого церковнослов’янською мовою. Ці Шевченкові переспіви Куліш

---

³ (П. К у л і ш), *Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти*, в: „Правда” 1869, ч. 12, с. 111.

оцінив вельми високо. В листі до О. Бодянського 23 травня 1846 р. він писав, що „Шевченко переложил 136 и 149 псалмы с блистательным успехом (не одни только эти, но и другие у него)”⁴. Схвальний відгук про *Давидові псалми* Шевченка Куліш повторив і в листі до М. Костомарова 27 червня того ж року, заперечуючи думку останнього про обмежені можливості української мови: „Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалм Давыда, и чувства, достойные самого высшего общества”⁵.

Куліш зберігав у себе список *Давидових псалмів* Шевченка, за текстом якого вперше опублікував – у своєму букварі *Граматка* (СПб., 1857) – три переспіви повністю і уривки ще з п’яти переспівів.

З українських переспівів Псалтиря, зроблених до Куліша, слід згадати „переложения” п’ятох біблійних псалмів П. Гулака-Артемовського. Створені вони були ще в 1857-1858 рр., але надруковані значно пізніше: три – 1896-го, а два – 1904 р.

Вдалими були переклади українською мовою Євангелії (на початку 1860 р.) і Діянь апостолів, Апокаліпсиса та Псалтиря (на початку 1865 р.), здійснені Пилипом Морачевським, українським і російським письменником з Наддніпрянщини, на той час відставним гімназійним викладачем. Його переклад Євангелії здобув ще на початку 60-х років позитивну оцінку вчених-філологів О. Востокова, І. Срезневського та А. Никитенка і був схвалений Петербурзькою Академією наук до друку, однак через заборону духовної цензури московської православної церкви не вийшов тоді у світ. І тільки під час першої російської революції, в умовах послаблення утисків царизму щодо української мови і культури, переклад Морачевського, завдяки новій схвальній рецензії П. Житецького, було покладено в основу україномовного видання Євангелії (1906).

Ніхто з українських літераторів XIX сторіччя так інтенсивно не працював над перекладами і переспівами Біблії, як П. Куліш. Тільки-но йому знову дозволили друкуватись (на початку квітня 1856 р.), він почав думати про продовження Шевченкового зачину. „Теперь помышляю о новом труде для народа: о переводе Евангелия,

⁴ „Киев. старина” 1897, кн. 9, с. 399.

⁵ „За сто літ” 1928, кн. 2, с. 53-54.

сведенного по порядку событий, с приличными замечаниями. Цензор говорит, что это можно сделать”, – повідомляв Куліш В. Тарновському-батькові у листі від 24 жовтня 1856 р.⁶

Наприкінці 50-х років Куліш також пробував перекладати українською мовою біблійні псалми, про що свідчить його автограф перекладу псалма LV, під текстом якого зазначено дату написання: „1859, ок[тября] 31”⁷.

Однак ні в другій половині 50-х років, ні на початку 60-х Куліш іще не приступив до цілеспрямованого відтворення українською мовою біблійних книг. Очевидно, тоді зіграли роль і його захоплення оригінальним літературним творенням, і його зайнятість журналістською та книговидавничою діяльністю, а також усвідомлення того, що в Росії не вдасться опублікувати українського перекладу Святого Письма (заборона духовною цензурою російської православної церкви друкувати Євангелію в перекладі П. Морачевського Кулішеві, певно, була відома).

І тільки наприкінці 60-х років, коли в Куліша з’явилася перспектива публікувати українські переклади Святого Письма в південно-західній Галичині, він рішуче взявся за відтворення біблійних книг рідною мовою. Його заповітною мрією відтоді стало перекласти і видати українською мовою всю Біблію. „Давно бы пора это сделать, но и лучше из нас не стоят худших между немцами и другими европейцами”, – з гіркотою зауважив він у листі до О. Кістяківського 4 серпня 1868 р.⁸ Така нещадна, зумисне утрирувано-негативна, несправедливо-принизлива національна самохарактеристика була не тільки дошкульною констатацією Кулішем його суб’єктивних багаторічних спостережень і прикрих вражень від співробітництва з українськими колегами, а й спонукою співвітчизникам до активної, подвижницької праці на терені національної культури. Сам же Куліш і подав приклад такої праці, зокрема, в ділянці біблійних перекладів.

Ними він ставив перед собою не тільки і навіть не стільки релігійну мету, скільки культурницьку, політичну і духову. Повний український переклад Біблії мав би, на його переконання, піднести

⁶ „Киев. старина” 1898, кн. 4, с. 124.

⁷ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР ЦНБ), Ф. І, № 28416.

⁸ ІР ЦНБ, Ф. III, № 68259.

в очах нашого народу авторитет рідного слова як придатного для культурного поступу, задоволення найвищих духових потреб і дав би змогу перед усім християнським світом заявити про існування окремого українського народу зі своєю самобутньою мовою. „Почало Святе Письмо печататись по-українськи вві Львові, і вже появились ознаки симпатій до сього твору у цивілізованих народів”, – з радістю відзначив Куліш з нагоди перших публікацій у львівському часописі „Правда” в 1868-1869 рр. своїх переспівів зі Старого Заповіту і далі висловив сподівання, що коли не визнавали чужі політики „українців за народ, як вони задзвонили в Шевченкову кобзу, то, може, визнають їх тепер, як вони з’являться, осіянні Божим Словом”⁹. А під кінець життя в листі до С. Носа від 10 лютого 1895 р. мріяв: „Коли б Господь сподобив підперти рідну мову Біблією”¹⁰.

Кулішів же вислів про його задум створити український переклад Святого Письма в листі до О. Гатцука від 14 вересня 1872 р. (“Не релігія, а словесність у мене на думці”) зумовлювався його ставленням не до релігії, а до російської православної церкви, яка володіла тоді церковною монополією в Україні і забороняла видавати українські переклади біблійних книг і впроваджувати українську мову в культову практику. Письменник розумів, що його українська Біблія не знадобиться російській церкві, не буде використовуватися її священнослужителями в Україні. Не послуговувалася тоді ще народною мовою в богослужіннях і греко-католицька церква Східної Галичини. Тим-то далі в тому ж листі Куліш пояснював, чому не релігія, а словесність у нього на думці: „Слово наше матиме якийсь ужиток з мого перекладу, а до релігії, поки що, нема йому діла. Нехай вона проповідується тими, що „мають власть” по-своєму, не знаючи іншої „власти”, котрою дивував народ Ісус. Колись, як і слід нашого життя зникне, може, й релігія, коли обіпреться на розумну, правдиву екзегетику, візьме з моєї праці свою долю вжитку”¹¹.

Водночас Куліш як перекладач Біблії керувався не тільки національними інтересами, а й уселюдськими ідеалами. Біблійних героїв

---

⁹ (П. К у л і ш), *Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти*, w: „Правда” 1869, ч. 12, с. 111.

¹⁰ „Киев. старина” 1899, кн. 4, с. 31.

¹¹ П. О. К у л і ш, (*Матеріяли і розвідки*). Ч. 1, w: „Збірник філол. секції НТШ”, Львів 1929, т. 22(1), с. 62.

він величав „героями духу людського і творцями ідеалу всьогосвітнього”¹². Зазначивши в *Додатку до переднього слова* до свого перекладу Святого Письма, що „переклад сей диктувала не сама тільки релі[гі]я, як і не сама тільки наука яко названі сестри нової, десятої музи, ще на ім’я не названої”, Куліш далі наголосив, що подає „землякам твір науковий, під егідою віри в ідеал людський”¹³.

Біблію, „сю, – за його висловом, – епопею, поважнішу й глибшу над Гомера й його поеми”, Куліш розглядав як невичерпне джерело Божої істини, вічних гуманістичних цінностей, загальнолюдського прогресу, розвитку людського духу і твердив, що „вона дає й молодому, і дорослому, і над дорослих вищому розумом стільки, скільки кожний узнати здоліє”¹⁴.

Тісно пов’язуючи проповідь Божого Слова з рідною мовою народу („(...) той дух, що апостол заповідав нам не вгашати його, надихав усі народи-язики жаданням проповідувати Боже Слово тією мовою, що дорогша кожній людині над усяку іншу, – мовою матерньою”¹⁵), Куліш урешті-решт дивився на Святе Письмо і українську мову як на явища, кожне з яких має свою самоцінність. З погляду Куліша – християнина і романтика – ні українська Біблія не є тільки засобом для піднесення в світі авторитету української мови, культури та й самого українського народу, ні українська мова не є тільки засобом для доступнішого проповідування народові Слова Божого, біблійної мудрості. Кожна з цих явищ – і Біблія, і рідна („прапращурська”) мова – то, для Куліша, насамперед мета, самоціль.

Особливо інтенсивно біблійними перекладами Куліш займався у 1867-1868 рр. у Варшаві і в 1869-1871 рр. у Відні, Львові та під час подорожей по Західній Європі. 1 серпня 1868 р. він листовно повідомляв О. Кістяківського про те, що переклав П’ятикнижжя Мойсеева, „пользуясь почти всеми европейскими переводами”¹⁶, а 29 листопада того ж року і теж з Варшави писав І. Хильчевському:

---

¹² (П. К у л і ш), *Попереднє словце до перекладу, розпочатого з Божою підмогою* (ІР ЦНБ, Ф. І, № 28310).

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ „Киев. старина” 1902, кн. 2, с. 303.

„Учусь по-еврейски и перевел с лучших переводов четвертую часть всей Библии, да почти всю Псалтырь стихами (107 псалмов уже)”¹⁷.

Зберігся автограф Кулішевих переспівів біблійних псалмів – товстий зошит під назвою *Український Псалтир, або Книга хвали Божої. Переспів Павла Ратая*¹⁸. Останній з перекладених псалмів – 150-й, але деякі псалми не перекладено. В кінці зошита зазначено дату й місце написання: „Р[оку] Б[ожого] 1868, студня (грудня. – Є. Н.) 12/24. У Варшаві”. Цю рукописну збірку Куліш надіслав І. Нечуєві-Левицькому, написавши на першому титульному аркуші таке прохання: „Прочитайте – спасибі Вам, Іване Семеновичу, – уваженько сю книгу і поправте що знайдете поправити. За се Вам буде велика моя дяка. Не минайте і найдрібнішої речі без поправки. Черкайте, як хочете, чернилом, бо я маю копію. Що більш попереправляєте, то більш і дякуватиму; а вже там побачу, в чому послухати Вас, а в чому й ні. Прибувайте сюди на Різдвяні святки. Доти й кінець Псалтиря вже буде на світі. Привозьте ж і своє”. 30 грудня 1868 р. знов-таки з Варшави Куліш інформував М. Білозерського про завершення перекладу Книги Йова¹⁹. В іншому листі до М. Білозерського – від 13 січня 1869 р. (цього разу вже з Відня) – він писав, що по закінченні перекладу Книги Йова узявся удосконалювати переспіви з Псалтиря і з 20 перших псалмів майже всі написав наново або попереправляв²⁰.

У 1868-1870 рр. низку Кулішевих переспівів зі Старого Заповіту опублікувала „Правда”. У його перекладах окремими книжечками у Львові вийшли: *П'ять книг Мусієвих, Іов* (обидві – 1869 р.), *Псалтир, або Книга хвали Божої* (1871), а у співавторстві з І. Пулюєм, українським природодослідником і літератором з Галичини, – *Євангелія* (Відень, 1871), *Святе Письмо Нового Завіту* (Львів, 1880; 2-е вид. – 1887). Переклади новозаповітних книг зробив з оригіналу (грецького видання 1866 р.) І. Пулюй, який знав давньогрецьку мову, а Куліш тільки відредагував переклади.

Ці публікації Куліш розглядав як реалізацію давнього Шевченкового задуму; у собі ж як перекладачеві Біблії він бачив Шевченково-

¹⁷ Там само, 1898, к. 1, с. 90-91.

¹⁸ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), Ф. 18, № 25.

¹⁹ ІР ЦНБ, Ф. I, № 29052.

²⁰ Там само, № 29054.

го наступника. Позаяк більшість цих публікацій з'явилася (або мала з'явитися) під псевдонімом „Павло Ратай”, то Куліш у символіко-публіцистичному зверненні до Шевченка як ініціатора українського перекладу Вічної книги запевняв його: „Оце ж не вмерло твоє жадання, Тарасе! Велика твоя думка сталася ділом; твій благий дух вселився в нових ратаїв рідного поля (...)”²¹.

Серед Кулішевих перекладів Біблії особливо вирізняється високохудожній переспів Псалтиря, або Книги псалмів – однієї з найпоетичніших у Старому Заповіті і, як справедливо відзначив Куліш у російській редакції *Чорної ради*, найулюбленішої в українців з-поміж усіх біблійних книг²².

Слід сказати, що Псалтир належить до найуживаніших у християнській культовій практиці книг: читається на кожному ранковому і вечірньому богослужінні і, таким чином, щотижня прочитується увесь. Завдяки цій культовій популярності збірник служив основною навчальною книгою для оволодіння грамотою у дорадянській Україні.

Кращі переспіви біблійних псалмів, виконані Кулішем, і досі не втратили своєї художньої чарівності. Мав рацію автор анонімної *Передмови* до передруку Кулішевого Псалтиря в четвертому томі берлінського видання його *Творів* (за атрибуцією Є. Ю. Пеленського, Б. Лепкий²³), коли писав: „Кожний народ старався перекласти його (Псалтир. – Є. Н.) на свою рідну мову, і деякі з тих перекладів, як ось польського поета Яна Кохановського, творили епоху в розвитку літератури.

Цього діла піднявсь у нас Пантелеймон Куліш і виконав його собі на славу, а нам на пожиток.

Для того він вивчився гебрейської мови та простудював старожидівську літературу. Це й слідно у його перекладах. Вони, так само, як і його книги Йова та переклади Шекспірових драм, причинилися чимало до вироблення нашої літературної мови і були дока-

---

²¹ (П. К у л і ш), *Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти*, w: „Правда” 1869, ч. 12, с. 111-112.

²² П. К у л і ш, *Черная рада, хроника 1663 года*, w: „Русская беседа” 1857, кн. 6, с. 52.

²³ Є. Ю. П е л е н с ь к и й, *Богдан Лепкий. 1872-1941. Творчий шлях. Бібліографія творів* / 2-е вид., Краків-Львів 1943, с. 47.

зом, що українська мова не тільки надається „для домашнього обіходу”, але що нею можна достойно передати найвищі твори світової літератури”²⁴.

Заслуговує на увагу оригінальне відтворення Кулішем 126-го біблійного псалма, яке свідчить про те, що цей письменник-культурник мріяв про звільнення українського народу з-під колоніальної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій. Згаданий псалом в оригіналі складається з двох частин: у першій виражено радість з приводу того, що Господь повернув сіонських бранців з неволі, а в другій подано молитву за народ Ізраїля. Куліш переспівав псалом у двох редакціях: у первісній, що збереглася в його рукописній збірці *Український Псалтир, або Книга хвали Божої* (1868), дотримувався оригіналу:

Як дав Господь синам Сіона
З тяжкої вирватись неволі, -
Прокинулись ми наче зо сну,
Зійшовся з родом рід на волі, – і т. д.²⁵;

у другій же, вміщеній у книзі *Псалтир, або Книга хвали Божої* (Львів, 1871), вдався до актуалізації його: минулий доконаний час, ужитий у першій частині, замінив на умовний спосіб, перетворивши переспів на суцільну молитву за народ, причому без згадки про „синів Сіона”. Таким чином поет натякав на підневільне становище України в Російській та Австро-Угорській імперіях і благав Господа про визволення:

Коли б нам Бог судив на небі
з тяжкої вирватись неволі,
здасться би сном нам лихоліття,
зійшовся б з родом рід на волі.
Тоді б кругом уста веселі
піснями Бога прославляли,
а чужоземні народи
великим дивом дивували.
Велике ти явив би диво,
помігши нам в тяжку годину.
Верни ж народ свій із неволі,
як воду на суху долину (523, 724).

²⁴ *Передмова*, в: П. Куліш, *Твори*: В 4 т., Берлін 1923, т. 4, с. 4.

²⁵ ІЛ., Ф. 18, № 25, Арк. 147-148.

До середини 80-х років Куліш уже мав повний український відповідник Біблії, але, на жаль, більша його частина – за свідченням письменника, „до Апокаліпсисового кінця”²⁶ – згоріла під час пожежі в Мотронівці 1885 р. Тоді в незламного духом Куліша виник задум зробити новий, вже не так художній, як науковий переклад Святого Письма. Ще в листі від 29 листопада 1868 р. він повідомляв І. Хильчевського про те, що переклав біблійну *Пісню над піснями* „и обьяснил оную, держась Гердера, которого, – зазначив він, – читаю со тщанием (...)”²⁷. Працюючи в 90-х роках над науковим відтворенням Святого Письма українською мовою, Куліш іще ретельніше, ніж на межі 60-70-х років, студював його давньоєвропейський оригінал і різні переклади – насамперед англійський, знаменитий оксфордський („(...) оце саме надійшла до мене з Лондона окс[ф]ордовська Біблія, і я, не діймаючи віри здоров’ю, мушу щодня певну личбу листків перекласти рідною мовою (...)”, – писав мотронівський самітник М. Лободовському 12 листопада 1894 р.²⁸), і німецький, виконаний під керівництвом проф. Кауча в університеті в Галле, вважаючи цей переклад взірцем „як останнє слово біблістики”²⁹, а також інші переклади – церковнослов’янський, російський, польський, французький. Куліш також узявся глибоко вивчати праці відомих західних біблістів – француза Верне, а передусім німців – того-таки Кауча й особливо професора Страсбурзького університету Едуарда Рейса, „предтечі, – як висловився, – нових проповідників біблістики”³⁰. В результаті в „Додатку до переднього слова” до свого перекладу Біблії Куліш зазначив, що, „здаючись на такі великі авторитети, як Рейс і Кауч із усьогосвітнім науковим браттем його”, подає землякам твір науковий”³¹.

Ставлячи собі за мету наукове, за змістом і формою адекватне відтворення українською мовою біблійних текстів, Куліш у 90-х

²⁶ Див. його лист до С. Носа від 4 січня 1895 р. („Києв. старина” 1899, кн. 4, с. 28).

²⁷ Там само, 1898, кн. I, с. 91.

²⁸ ІЛ, Ф. 18, № 69.

²⁹ (П. К у л і ш), *Попереднє словце до перекладу, розпочатого з Божою підмогою* (автограф 90-х років – не пізніше 1895 р.: ІР ЦНБ, Ф. I, № 28310).

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

роках відмовився од практикування біблійних переспівів, до якого залюбки вдавався на переломі 60-70-х. Через те він заново перекладає Псалтир, хоча надрукований „переспів Павла Ратая” зберігся, – і теж віршами, але вже неримованими, досягаючи більшої змістової і формальної відповідності українських тестів давньоєврейським. До речі, вживає він вже тепер у перекладах не слово „псальма”, яке в українській мові означає духовну пісню на текст з біблійних псалмів, а точніший термін – „псалом”.

Перекладаючи вдруге біблійні книги й опрацьовуючи при цьому наукову літературу, Куліш навіть робив подекуди спроби спорядити переклади науковими коментарями. Про це свідчить, зокрема, збережений автограф кількох перекладених псалмів, датований 1897 р. До деяких з них письменник додав коментарі, у яких не раз покликався на згадуваного вже Бібліста Е. Рейса, услід за яким прагнув до відновлення первісного смислу псалмів. Складав Куліш свої коментарі з наукових і релігійних засад, але без дотримання церковних догматів. Його допитливий, критичний ум дослідника виявив себе і в біблійних коментарях. Як приклад, наведу коментування псалма XXXV (за давньоєврейською нумерацією – XXXIII, а за грецькою – XXXII).

„Рейс думає, що сей псалом зложено не так-то в давні часи, як видно, на громадський ужиток і літургійний. Молитва тоді була вже єдиною зброєю в Ізраєля. Церковна схоластика й тут умудрилась товкмачити Боже диханне в 6-му стиху на користь міфу про святу трійцю”³².

В коментарі до псалма XXIX (за давньоєврейською нумерацією) Куліш зауважив: „Синами Господніми в сьому величньому псалмі названі ті (нерозб. слово), що тільки цар всього сотвореного має силу і волю ними орудувати. Екзегети вдарились тут ув інші концепції, перемішавши язичеську міфологію з християнською, та й попустили величню концепцію незнаного поета. Се псалом один [з] найдавніших; та рабинська літургіка причепила до його своє закінчане”³³.

---

³² IP НЦБ, Ф. I. № 28379, Арк. 44-зв.

³³ Там само, Арк. 38-зв.

У цілому ж Куліш відмовився від коментування біблійних перекладів, обмежившись у вже цитованому передньому слові до них відсиленням читачів до „почесних нашому вікові праць” відомих західних біблістів (професорів Кауча, Рейса та ін.) і такою мотивацією: „(...) хто схоче знати, чого який вираз, яку фарбу, який факт епічній висловлено подекуди тутеньки інше, ніж деінде, нехай потурбується розгорнути виводи, доводи і цитати в моїх керівників. Хто ж не здоліє почитувати Їх задля широкої ерудиції біблійної, того б і рано було мені своїм указуванням на їх томи уводити в наукову просторонь, що й про самих перекладавачів Святого Письма освічено помалу-малу ще так недавно”³⁴.

До останнього подиху Куліш по-новому перекладав біблійні книги. З тих нових перекладів за його життя вийшла друком тільки апокрифічна книга Товит, яку він назвав Товитові слова, – її видав у Коломиї 1893 р. М. Павлик, з яким Куліш тоді підтримував літературно-видавничі контакти через листування.

Залишений Кулішем новий переклад Біблії (приблизно три чверті обсягу Старого Заповіту) закінчив (у старозаповітних книгах) і відредагував І. Нечуй-Левицький, доповнив своїм перекладом грецьких текстів І. Пулюй, але російська православна церква не дала дозволу вдові письменника О. Куліш-Білозерській на видання цього рукопису в Російській імперії. Тоді І. Пулюй і О. Куліш-Білозерська запропонували купити його і видати Британському біблійному товариству. Останнє 1901 р. пристало на цю пропозицію. Його накладом, за доглядом І. Пулюя, який робив коректуру, перший новий переклад Біблії сучасною українською мовою вийшов друком у Відні 1903 р. під назвою *Святе Письмо Старого і Нового Завіту* (щоправда, біблійне товариство, дотримуючись протестантських засад, не вмістило второканонічних текстів). На публікацію української Біблії протестантським товариством духовна цензура російської православної церкви відреагувала заборонаю поширювати це видання у підросійській Україні.

Справедливо бачачи в Кулішеві Біблії науковий переклад, слід підкреслити, що вона є водночас літературним фактом. Її прикметною позитивною рисою є те, що віршові тексти Святого Письма

---

³⁴ (П. К у л і ш), *Попереднє словце до перекладу, розпочатого з Божою підмогою* (ІР ЦНБ, Ф. І, № 28310).

передані в ній теж віршами. Це була принципова засада Куліша в його роботі над українським перекладом Біблії в 90-х роках. Її диктували прагнення письменника розвивати художній стиль української літературної мови і досягти якомога адекватнішого відтворення біблійних текстів. Про це свідчать Кулішеві листи до М. Лободовського від 12 лютого 1894 р. („(...) я заходивсь подати своєму народові, робом старосвітських англичан, „Устихотворену Біблію”³⁵), а особливо до М. Драгоманова від 8 червня 1895 р. („Над віршуванням угаюю найбільше часу, та мушу! Мушу скрізь перевірявати, де німецький друк позначив огрозою старосвітське віршування. І псалтирця, й Іова мушу перевірявати: воно бо йдеться до нашого прогресу в мові”³⁶) і до М. Павлика від 10 червня 1896 р., де він, повідомивши, що вже добрався „до половини Ісуса Сирашенка” (тобто книги Премудрості Ісуса, сина Сирахового) і що перекладає „сю велику поважну книгу нерифмованим дактиле[м], наголосив: „Усе бо, що в Святому Письмі стихотворено, мусимо й ми стихотворити на користь рідній мові і праведній біблістиці”³⁷.

Зіставляючи версифікаторські можливості української і російської мов, зокрема щодо їх придатності до віршового відтворення відповідних біблійних книг, Куліш віддавав перевагу рідній мові. У листі до М. Павлика від 8 липня 1896 р. він висловив з цього приводу суб’єктивні і, треба визнати, несправедливі щодо російської мови міркування, які відбивали не тільки цілком зрозуміле його захоплення багатством і гнучкістю рідної мови, а й недостатнє володіння російською літературною мовою кінця ХІХ сторіччя: „(...) ніхто з них, – писав він про росіян, – не втяв і не втне віршового перекладу того, що в гебрійв писано віршем: бо в їх мова – „луб’яний язик”, убогий на граматику. (...) Навиковували вони всячини робом своїх учителів, а такої ковкої мови, як наша староруська (українська. – Є. Н.), зась! (...) От же хоч би й я сам схотів перевірявати біблійне віршування по-новоруській, дак і я не втяв би так, як по-староруській. Сказано – луб’яний язик!”³⁸

³⁵ ІЛ, Ф. 18, № 65.

³⁶ Там само, № 52, Арк. 2.

³⁷ „Записки НТШ” 1928, т. 148, с. 73.

³⁸ Там само, с. 54.

Повідомляючи своїх читачів про заходи, які вживаються для видання Кулішевого перекладу Біблії, львівська газета „Руслан”, покликаючись на житомирську газету „Волян”, звідки взяла інформацію, відзначила, що цей переклад „зроблений з єврейського оригіналу з задержанем его форми. Книги, писані в оригіналі віршом (як книга Йова, піснь пісний, псалми), виготовлені в перекладі також віршом. Біблію в такому перекладі мають лише одні німці”. Прикметно, що обидві газети розглядали Кулішеву Біблію, відредаговану І. Нечуєм-Левицьким, не тільки як церковну книгу, а й як явище української літератури, висловлюючи упевненість, що завдяки цьому виданню вона „збагатиться одним гарним перекладом”³⁹.

І ще такий психологічний штрих.

Над українським перекладом Біблії Куліш наполегливо працював протягом трьох десятиліть (з 1867-го по 1897 р.). Про цю титанічну роботу, що вимагала і вивчення мов, і студювання інонаціональних перекладів Святого Письма та наукової літератури про нього, Куліш завжди відгукувався не тільки як про конче потрібну для національної культури, а й як про вельми приємну для його творчого духу. „Эту работу, – писав він про розпочате ним перекладення Біблії О. Кістяківському 1 серпня 1868 р., – я буду продолжать до конца яко усладительную для моего ума и вкуса”⁴⁰. Та й на схилку літ у листі до С. Носа від 4 січня 1895 р. Куліш зізнавався: „І в мене душа не з лопуцька, – хоче того, що й людська, се є спасення душі, да поки що й тіла. Латинці-бо недаремно писали про душу: *Mens sana in corpore sano*⁴¹, – а такі німці, як Гуфланд і Кант дійшли умом, що завзяття розумове підкрепляється завзяттям фізиковим. От я й бачу, що Біблія держить мене на світі краще доброї горілки оковитої, та й роблю переклад щодень Божий”⁴². А в одному з листів до князя М. Шаховського 1893-1896 рр. Куліш стосовно своєї праці над біблійними перекладами з приємністю констатував: „Такие французы, как Верне, и такие немцы, как Рейс и Каутч, услаждали мой отдых своими комментариями (...)”⁴³.

³⁹ „Руслан” 1901, № 160.

⁴⁰ „Киев. старина” 1902, кн. 2, с. 303.

⁴¹ „Здоровий дух у здоровому тілі” (латин.; вислів Ювеналія). – Є. Н.

⁴² „Киев. старина” 1899, кн. 4, с. 28.

⁴³ Там само, 1897, кн. 5, с. 353-354.

Кулішева Біблія, відзначено в передмові до сучасного Римського видання нового українського перекладу Святого Письма (1991), свого часу „дістала широке розповсюдження серед українського народу”; „лінією Кулішевої Біблії” пішов проф. Іван Огієнко, чий повний переклад Вічної книги з’явився 1962 р.

BIBLIA NA WARSZTACIE TRANSLATORSKIM PANTELEJMONA KULISZA

S t r e s z c z e n i e

Rozwijając tezę wyjściową pracy – wysiłki translatorskie jednego z najwybitniejszych ukraińskich pisarzy XIX-wiecznych, P. Kulisza w zakresie prac nad przyswojeniem nowożytnej ukraińszczyźnie tekstu Pisma św. nie tłumaczonego na współczesny języki trzech narodów wschodniosłowiańskich i nie dopuszczanego przez Cerkiew prawosławną do obiegu czytelniczego w innej postaci niż kanoniczna wersja cerkiewno-słowiańska – autor, badacz i znawca literatury ukraińskiej doby romantyzmu, omawia szczegółowo i w należytym udokumentowanym wywodzie wieloletnią pracę ukraińskiego autora, prozaika-powieściopisarza oraz poety i uczonego, nad tekstami biblijnymi. Kolejno zajmuje się więc zainteresowaniami biblistyczno-przekładowymi twórców z kręgu najbliższego Kuliszowi, czyli Bractwa Cyrylo-Metodiańskiego na czele z Tarasem Szewczenką, omawia wczesne Kuliszowe próby tłumaczeń Psałterza, jego ambitne plany lat 60-70. przetłumaczenia całego Pisma św. i wydania go poza granicami Rosji, w Galicji, etapy i kolejne fazy prac translatorskich oraz wydawniczych prowadzonych również na ziemiach polskich, w Warszawie i Lwowie, oraz w trakcie licznych podróży i pobytów w krajach europejskich, wreszcie szczegółowo wyjaśnia istotę trudów tłumacza ukraińskiego nad przyswojeniem współczesnemu językowi Ukraińców Księgi Psalmów. W końcowej partii pracy mowa jest o efektach trudu tłumacza u schyłku jego życia, kiedy to był gotowy przekład całości Biblii, tak w jej części Staro- jak i Nowotestamentowej, jaki musiał być raz jeszcze odtworzony, tym razem już na innych niż wcześniej zasadach (próby „unaukowania” warsztatu tłumacza, przejścia od translacji literacko-artystycznych ku przekładowi filologiczno-biblistycznemu), po spaleniu się gotowego manuskryptu w roku 1885. Całość wywodów i analiz kończy fragment poświęcony problematyce wersyfikacyjnej-wersologicznej: Pantelejmon Kulisz w swoich przekładach ksiąg poetyckich Biblii stosował mowę wiązaną, przeżywając równocześnie rozterki i wahania co do przydatności dla tych celów obu wschodniosłowiańskich języków i systemów wersyfikacyjnych, tak ukraińskiego jak i rosyjskiego.

Streścił Ryszard Łużny